

COG344 COĞRAFYA TARİHİ VE FELSEFESİ

DOÇ. DR. NURİ YAVAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, DTCF, COĞRAFYA BÖLÜMÜ

İçerik: Çevresel determinist yaklaşım

- ▶ Yeni arayışlar ve yeni bilim anlayışı
- ▶ Darwin ve evrim teorisi
- ▶ Modern coğrafyanın ilk paradigması: *çevresel determinizm*
- ▶ Jeopolitik: Ratzel ve yaşam alanı teorisi
- ▶ Jeomorfoloji: Davis ve Aşınım Döngüsü teorisi
- ▶ Çevresel determinist düşüncenin zirvesi: Semple-Huntington-Taylor
- ▶ Etkileri ve yarattığı sonuçlar
- ▶ Anarşist coğrafyacılar: Reclus ve Kropotkin
- ▶ Özeti

Yeni arayışlar ve yeni bilim anlayışı

- ▶ Dolayısıyla coğrafya üniversitede yer almıştı ancak kendisine ayırt edici, özgün, bilimsel ve diğerlerinin yapmadığı bir işi yapan (faydalı) bir alan açmak durumundaydı.
- ▶ Yani coğrafya hem bilimler içinde kendisi var edecek, komşu bilimlerden açıkça ayırarak özgün alan yaratmalı hem de mevcut algıyı değiştirecek bir kimlik inşa etmeliydi.
- ▶ Yani özetle “yeni” bir coğrafyaya veya coğrafi yaklaşıma, düşünceye ihtiyaç vardı.
- ▶ İşte bu “yeni” coğrafya, bir yandan Humboldt ve Ritter’in bazı fikirler üzerine kurulurken, ama onlardan daha önemlisi esas olarak o döneme damgasını vuran ve modern coğrafya disiplininin gelişmesinde büyük bir etki yapan Darwin’in evrim teorisi ve onun uzantısı olan Lamarck’ın düşünceleri üzerine yükseliyordu.
- ▶ **Darvin**’in evrim teorisi, tüm bilimi ve bilimsel anlayışı derin bir etki altına aldığı gibi coğrafyayı da derinden etkiledi.
- ▶ Antik çağdan 19. yüzyıla kadar coğrafya, teorik olarak tutarlı, bütünlüklü bir disiplin kimliği oluşturamamıştır.
- ▶ Coğrafya ister genel olsun (kozmoğrafya), ister özel olsun (korografya), dünyanın içinde ve dışında olan herşeyi kapsayan, çok geniş ve çeşitli mevzuları ele alan bir disiplin görünümünde idi

Darwin ve evrim teorisi

- ▶ Evrim teorisi, coğrafyaya hem bilimsellik katacak hem de disiplin kimliğini sürdürecektir teorik bir bütünlük sağlayacak yegâne unsur olarak görülmüştür.
- ▶ Bu teori 19. yüzyılın sonunda en güçlü teori durumundaydı.
- ▶ Coğrafyacılar evrim teorisi yoluyla doğa ve insanı tek bir teori şemsiyesi altında tutacak şekilde kavramsallaştırabilirlerdi.
- ▶ Darwin'in "doğal seçim" yani en iyinin hayatta kalması (Değişen çevre koşullarına ayak uyduran canlıların yaşayıp, uyduramayanların yok olması sonucunda ortamda kalan canlıların kazanması) ve böylece yeni türlerin oluşması düşüncesi, sadece doğa bilimleri içinde değil, Sosyal Darwinizm adıyla sosyal bilimlere de transfer edilmiş ve böylece toplumsal yaşamın kendisi ve toplumdaki farklılıkların açıklanmasında en güçlü entelektüel temel oluşturmuştur.
- ▶ Öte yandan Lamarck'ın evrim görüşü ise, esasında çevre şartlarının türleri etkilediği ve her türünde içgüdüsel olarak çevrede meydana gelen değişikliklere yanıt verebilmek için kendisini çevresel şartlara ve gereksinimlere uydurduğu ve böylece yaşamın çevreye uyum ve adaptasyonla mümkün olduğu görüşüdür.
- ▶ Ayrıca neo-Lamarcklılar, çevrenin doğal değişim üzerinde doğrudan rol oynadığını belirtmişlerdir. Bu görüş insan ve çevre arasındaki ilişkiye teorik bir çerçeveye bulmak isteyen coğrafyacılar için çok çekici olmuştur.

Jeopolitik: Ratzel ve yaşam alanı teorisi

- ▶ Darwin'in evrim hakkındaki fikirleri, coğrafyaya çok çabuk nüfuz etmiş ve bu fikirler hem fiziki coğrafya hem de beşeri coğrafyada yaygın olarak kullanılmıştır.
- ▶ Darwin'in evrim düşüncesi, coğrafyada iki alanın gelişiminde çok etkili olmuştur.
 - ▶ Bunlar beşeri coğrafya içinde **jeopolitiğin gelişmesi** ve
 - ▶ fiziki coğrafya içinde de **jeomorfolojinin kurulmasıdır**.
- ▶ Beşeri coğrafyanın kurucusu olarak kabul edilen Alman coğrafyacı **Ratzel** (1844-1904), geliştirdiği "Lebensraum" yani "Yaşam Alanı", Hayat Sahası", kavramıyla devletlerin doğal olarak büyümek, gelişmek, varlıklarını sürdürmek için yeterli hayat alanına sahip olmaları gerektiğini belirtir.
- ▶ Ratzel, tıpkı Darwin'in canlı türlerinin hayatta kalmak için mücadele etmesi gibi devletlerinde "mekan" ya da "alan" için mücadele etmesi ve böylece hayatta kalmasının mümkün olduğunu söyleyerek, başarılı ve güçlü ancak sınırlı alanı olan devletlerin hayat alanlarını korumak ve yaşam alanı genişletmek için "mekân darlığı" ortaya çıktığında topraklarını genişletmesi gerektiğini, bunun doğal bir evrimsel varoluş süreci olduğunu vurgulamıştır.

- ▶ Devleti canlı bir organizma olarak gören Ratzel, en iyinin rekabet yoluyla ayakta kalması için devletlerin büyümek, yayılmak ve siyasi sınır hattının inorganik engellerini aşması gerektiğini, böylece “hayat alanı içinde sürekli bir mücadelenin” gerekli olduğunu vurgulamıştır.
- ▶ Ratzel'in Ritter ve Darwin'den esinlenerek ortaya koyduğu bu jeopolitik yaklaşımın emperyalizmin ve yayılmacılığın meşrulaştırılmasına hizmet ettiği açıktır.
- ▶ Modern dönemde coğrafya sadece Ratzel'in Hitler'e esin kaynağı olan yaşam alanı teorisiyle Alman devletine hizmet etmemiş, aynı zamanda bu dönemde İngiltere'de coğrafyacı Mackinder “kara hâkimiyet teorisi” ile benzer düşünceleri dile getirerek İngiliz imparatorluğunun yayılmacılığına ve nasıl ayakta kalması gerektiğine dair önerilerle yol göstermiştir.
- ▶ Öte yandan Amerikalı coğrafyacı Bowman, Semple ve Davis ile Fransa'da başta de la Blache olmak üzere birkaç coğrafyacı I. Dünya Savaşı sırasında sözkonusu ülkelerin başkanlarına danışmanlık yapmıştır.
- ▶ Böylece coğrafya Stabon'dan beri gelen geleneğini bir kez daha ama şiddetli biçimde modern dönemde de sürdürerek, savaşın hizmetinde yer almış, ancak bu sefer sömürgeciliği meşru göstermek için kendisini bir araç olarak kullanarak “*sabıkalı bir bilim*” olarak adlandırılmayı hak etmiştir.

Modern coğrafyanın ilk paradigması

- ▶ Coğrafyanın modern döneminde ortaya çıkan farklı yaklaşımlar arasında ilk coğrafi düşünce geleneği “İnsan-çevre geleneği” olarak çevresel determinizmdir.
- ▶ 1900’lerden 1930’lara kadar, coğrafya insan ve çevre ilişkisi çerçevesinde ele alınmıştır.
- ▶ İster Davis ve Semple tarafından savunulan *çevrenin etkisi ve belirleyiciliği* görüşü olsun, ister Barrows’un isteğe bağlı seçimler ve *insan ekolojisi* görüşü olsun, hepsi özünde insan ve fiziki çevre ilişkisini çalışmışlar ancak bu gelenek içindeki vurgu katı bir biçimde fiziki-biyolojik çevrenin sadece arazi yapısı, bitki örtüsü ve iklim gibi elemanlarını içeren dar bir çerçeveye oturtulması şeklinde olmuştur.
- ▶ Modern coğrafyaya damgasını vuran ikinci yaklaşım ancak disiplinin Kuhncu anlamda ilk paradigması **çevresel determinizm**’dir.
- ▶ Bu yaklaşım, coğrafi düşüncedeki temel bir dönüm noktasını oluşturmaktadır.
- ▶ Çünkü, ilk defa bu yaklaşımlarla, fiziksel-sosyal olgu ve olaylar teorik bir bakış açısıyla açıklanmaya çalışılmıştır

Çevresel determinizm

- ▶ Bu teorik bakış açısının kilit noktası fiziki çevrenin belirleyiciliğidir.
- ▶ Birbirinden farklı fiziksel ortamların yeryüzündeki varlığına yine birbirinden farklı insan yaşayışının eşlik etmesi, çevresel determinizm yaklaşımında, insan yaşayışının fiziksel ortamın (iklim, yeryüzü şekilleri, bitki örtüsü vb.) kontrolünde ve belirleyiciliğinde gerçekleştiği şeklinde yorumlanmıştır.
- ▶ Bu yaklaşımın modern coğrafyadaki hakimiyetinde Darwin'in 1859'da ortaya koyduğu evrim kuramının çok önemli bir etkisi vardır.
- ▶ Darwin'in evrim hakkındaki fikirleri, coğrafyaya çok çabuk nüfuz etmiş ve bu fikirler hem fiziki coğrafya hem de beşeri coğrafyada yaygın olarak kullanılmıştır.
- ▶ Evrim teorisinin fiziki coğrafya üzerindeki en önemli etkisi *zamana bağlı olarak değişim* konseptidir ve en iyi karşılığını jeomorfoloji alanında Davis'in "*aşınım döngüsü*" teorisinde bulmaktadır.
- ▶ Buna benzer bir etki biyocoğrafyada da görülmektedir; bitki topluluklarının erişebileceği başarılı son evre, yani "*klimatik klimaks*" konseptini öne süren Clements de, Davis'in jeomorfolojide yarattığı etkiyi biyocoğrafyada gerçekleştirmiştir.
- ▶ Beşeri coğrafyada ise, toplumların yaşayışı, özellikleri, başarıları, gelişmişlikleri, tarihsellikleri gibi pek çok toplumsal olgu ve olay, fiziki çevrenin farklılaşmanın neticesi olarak yorumlanmıştır.

Jeomorfoloji: Davis ve Aşınım Döngüsü teorisi

- ▶ Evrim teorisinin fiziki coğrafya üzerindeki en önemli etkisi *zamana bağlı olarak değişim* konseptidir ve en iyi karşılığını jeomorfolojinin kurucusu olarak da bilinen ünlü Amerikalı coğrafyacı Davis'in yeryüzü şekillerini evrimsel bir çerçevede ele aldığı "*aşınım döngüsü teorisi*"nde bulmaktadır.
- ▶ **Davis**'in sözleriyle "fiziksel ortam kontrol edici bir etki, insan yaşayışı ise uyum sağlayıcı bir tepkidir".
- ▶ Bu teoriye göre, yeryüzündeki herhangi bir arazinin gelişimi veya evrimi Darwin'in ortaya koyduğu gibi canlıların yaşam döngüsüne benzetilebilir.
- ▶ Böylece yeryüzünde meydana gelen şekiller, gençlik, olgunluk ve yaşlılık safhalarından geçerek oluşumu tamamlarlar yani yer şekillerinin başlangıcından en son aşınabilecekleri seviyeye kadar geçirdikleri sürece **aşınım döngüsü** adı verilir.
- ▶ Davis'in ortaya koyduğu bu model, yani arazinin genç, olgun ve yaşlılık aşamalarından geçerek döngüsel olarak gelişmesi sistemi, fiziki coğrafyanın özellikle de jeomorfolojinin bilimsel gözükmesini sağlayarak coğrafyaya akademik bir kredibilite sağlamış olmakla birlikte, bu evrimci düşünme biçimi *çevresel determinizme* yol açmıştır.

- ▶ 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılında başında coğrafya düşüncesinin merkezinde yer alan en önemli noktalarından biri, insan-çevre ilişkisinin coğrafyacılar tarafından nasıl ele alınacağı meseledir.
- ▶ Coğrafya Darwin'in etkisiyle, bilimsel yöntemi esas alan ve doğanın yasalarını keşfetmeye çalışan bir çaba içindeydi.
- ▶ Darwin'in "doğal seçim" ilkesi yani *değişkenliğe insan yol açmaz, İnsan kendisine doğa tarafından verilmiş olan değişiklikleri seçer, bazı organizmalar çevrelerine daha iyi uyarladıkları için nesillerini daha çok devam ettirirler ve doğa şartlarına en uygun olan hayatta kalabilir* görüşü, Ratzel'e göre coğrafyaya özellikle beşeri coğrafyaya pekala uygulanabilirdi.
- ▶ **Ratzel** ünlü beşeri coğrafya (*Anthropogeographie*) kitabında insanlığın doğanın yasalarına göre yaşadığını vurgulayarak insan faaliyetlerinin çok büyük ölçüde fiziki çevre şartları tarafından belirlendiğini ileri sürmüştü.
- ▶ Bu haliyle Ratzel çevresel determinist düşüncesinin temellerini atan kişiydi.

Çevresel determinist düşüncenin zirvesi: Semple-Huntington-Taylor

- ▶ Onun öğrencisi olan Amerikalı coğrafyayı **Semple**, Ratzel'in düşüncesini daha da ileri götürerek,
- ▶ *"insanın yeryüzünün bir ürünü olduğu, yeryüzünün insanın canına, kanına, aklına ve ruhuna girdiği"*,
- ▶ dolayısıyla fiziki çevrenin insanın karakterini, kültürünü, yaşam biçimini, hatta sosyal ve ekonomik bakımdan gelişimini belirlediğini ileri sürerek çevresel determinist bir yaklaşımı açık bir biçimde coğrafi düşüncenin merkezine koymuştur.
- ▶ Çevresel determinist düşünceyi savunan diğer önemli coğrafyacı olan **Huntington** da, iklimin insan üzerine olan etkisine odaklanmış ve ılıman iklimin olduğu bölgelerdeki beyazların hem güçlü ve cesur hem de yetenekli olduğunu, buna karşın tropikal bölgede yaşayan yerlilerin yavaş, saf ve yeteneksiz olduğunu ileri sürmüştür.
- ▶ Çevresel determinist düşüncenin diğer önemli bir düşünürü olan **Taylor** ise, doğanın mutlak egemen olduğunu, insanın bu güç karşısında pasif bir izleyici olduğunu ve bu yüzden doğa tarafından belirlenen kaderin izlenmesi gerektiğini savunmuştur.
- ▶ Çevresel determinist düşünce özellikle Amerikan coğrafyasında 1911'den 1930'lara kadar çok etkili bir yaklaşım olmuş ve coğrafya pratiğini belirlemiştir.

Etkileri ve yarattığı sonuçlar

- ▶ Çevresel determinizm düşüncesi aşırı genellemeci yaklaşımı, insanı hiçe sayan ve varoluş nedenini fiziki çevre faktörlerine ve iklimin kontrolüne bağlayan düşüncesi ile aynı zamandan ırkçılığa ve emperyalizme bilimsel bir kılıf hazırlıyordu.
- ▶ Çevresel determinizmin salt bir bilimsel düşünce olmaktan çıkıp ırkçılık, emperyalizm ve hegemonya gibi ülkelerin ve insanların kaderini belirleyen hakim bir düşünce durumuna gelmesi ve coğrafyanın bu faaliyetlerin meşrulaştırılması sürecinde bilimsel bir şemsiye sağlaması, bu fikirlere reddeden akademik camia içinde disipline olan saygının azalmasına yol açtı ve disiplin içinde çevresel deterministlere karşı büyük bir karşı çıkış başlattı.
- ▶ Çevresel determinizm, 19. yüzyılın son, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan yayılmacı, emperyal ve ırkçı Avrupalıların doğanın kendilerine üstünlük sağlaması nedeniyle büyük, enerjik ve güçlü bir medeniyet kurduğunu, buna karşın çeper ülkelerdeki iklim ve çevresel şartların aşağı ve zayıf toplumlar yarattığını ve “iyi” Avrupalıların kötü şartlara sahip çeper ülkelerdeki koşulları düzeltmek için müdahil olması gerektiği düşünmesine yani sömürgeciliğin doğal ve meşru bir sonuç olduğuna bilimsel bir zemin hazırlamıştır.

Anarşist coğrafyacılar: Reclus ve Kropotkin

- ▶ Modern coğrafya ayırt edici katkı yapan diğer önemli coğrafyacılar ise, ana akımın tamamen dışında kalan, zamanına göre oldukça sıra coğrafi düşüncelere sahip olan **Reclus** ve **Kropotkin**'dir.
- ▶ Coğrafi düşünce, her zaman elitlere, askerlere, tüccarlara ve devlete hizmet etmiştir.
- ▶ Coğrafya disiplinin ortaya çıkışı ile emperyal hakimiyet, savaş, kapitalizmin yayılması, dünyanın büyük bir bölümünün sömürgeleştirilmesi her zaman ele ele gitmiştir.
- ▶ Gerçekten de çoğu coğrafi düşünce antik çağdan, modern çağa hep gücün merkezinde, güçlünün yanında ve devlet eksenli anlayıştan beslenmiştir.
- ▶ İlk kez 19. yüzyılında sonunda coğrafya içinde devlet dışı, statüko karşıtı bir coğrafi düşünce hareketi ortaya çıkmıştır ki,
- ▶ bu hareketin en önemli iki düşünüründen biri Fransız, diğer Rus olan coğrafyacılar Élisée Reclus ve Peter Kropotkin'dir.

- ▶ Anarşist coğrafyacılar olarak adlandırılan Kropotkin ve Reclus, modern dönemde coğrafyanın ve coğrafi bilginin yeni yerlerin işgali ve sömürgeleştirilmesi için araçsallaştırılmasına karşı çıkmış ve Strabon'dan bu yana gelen devlet yanlısı, onların hizmetinde olan bu ilişki biçiminin yanlışlığını vurgulayarak, sosyal adalet, eşitsizlik, doğanın korunması, politik merkezileşme, anti-emperyalist eğitim ve yoksulluk gibi konuları ele alan, daha insancıl ve sosyal olarak ilgili, alternatif bir coğrafyanın mümkün olduğunu göstermiştir.
- ▶ Gerek Kropotkin gerekse Reclus, coğrafya disiplininin insanlık ve doğayı kapsayan, daha iyi bir yaşam alternatifi sunan bir disiplin olarak geliştirilmesi fikrini savunmuşlarsa da, o zamanki coğrafya bilimine olan etkileri sınırlı olmuş ve disiplin için marjinde kalmışlardır.

Özetin özeti:

- ▶ **Livingstone: Aktif Hizmette:** *Emperyal ve Irkçı Bilimlerin Kraliçesi Olarak Coğrafya*
- ▶ **Livingstone: Arabulucu:** *Doğa-Toplum Arasında Gidip Gelen Bir Bilim Olarak Coğrafya*
- ▶ **çevresel determinizm (1880-1920)**
 - ▶ İnsan-çevre geleneği
 - ▶ Alman coğrafyasında: Ratzel
 - ▶ Amerikan coğrafyasında: Davis, Semple, Taylor, Huntington
- ▶ **Evrin Teorisi: Darwin, Lamarck ve Coğrafya**
 - ▶ 1- Jeopolitik: Mackinder ve Ratzel
 - ▶ 2- Jeomorfoloji: Davis, Penck
 - ▶ Çevresel Determinizm: Semple, Huntington ve Taylor
 - ▶ Anarşist Alternatifler: Reclus ve Kropotkin